

Foto: Brita Fromm

Svenska kyrkan
VALLENTUNA FÖRSAMLING

Adress: Kyrkvägen 4, 186 30 Vallentuna

Besöksadress: Mathiasgården

Tfn vx: 08-511 862 00

Fax: 08-511 862 48

e-mail: vallentuna.forsamling@svenskakyrkan.se

hemsida: www.vallentunaforsamling.se

Altarskåpet i Frösunda kyrka *av Svante Berg*

*Materialet är hämtat med tillstånd från författaren,
från Vallentuna hembygdsförenings tidning
Vallentuna Förr och Nu, nr 1/2004*

Mycket tyder på att kristendomen kom ganska tidigt till Frösunda. Socknens runristningar är alla försedda med kors och på en av runhällarna i närheten av Näs gård omnämns en man som hette Nikulas, dvs Niklas. Det är ett mansnamn som ursprungligen var ett helgonnamn.

Gudstjänsterna firade frösundaborna sannolikt till att börja med i en mindre kyrkobyggnad av trä som troligen uppförts någon gång på 1100-talet. Vi vet inget mera om denna kyrkobyggnad än att den bör ha legat i närheten av den nuvarande stenkyrkan, som daterats till omkring 1430. Dateringen har skett med hjälp av formen på valven, vilka slogs samtidigt med att kyrkan uppfördes. Av kyrkans inventarier finns få medeltida föremål bevarade – endast altarskåpet, den säregna dopfunten i uppländsk sandsten sannolikt tillverkad redan på 1100-talet samt en senmedeltida ljuskrona.

Altarkåpet består av tre delar, corpus, dvs mittpartiet samt två flygeldörrar, vilka är målade på bägge sidor. På dörrarnas utsidor finns *ärkeängeln Mikael* avbildad med en våg på vilken han väger

människans själ samt *Sankt Olov* som står på trollet Skalle. Skåpets mittparti visar en skulpterad framställning av korsfästelsen. Skåpet vilar på ett träfundament, predellan, som tillverkades i samband med att kyrkan renoverades år 1900.

På de båda flygeldörrarnas insidor finns målningar som visar *jungfru Maria* samt sju kvinnliga helgon med tillhörande helgonattribut. På den vänstra dörrens insida återfinns överst jungfru Maria och bredvid henne står vår egen *heliga Birgitta*. Under dem ser man *Katarina av Alexandria* med sitt attribut, ett hjul, samt *Barbara* med ett torn. På den högra dörren återfinns överst *Margareta* med en drake och *Ursula* som har en pil som attribut. Under dem syns *Dorotea* som bär en liten fruktkorg och *Agnes* med ett lamm.

Helgonen kan identifieras med hjälp av helgonattribut, som oftast har anknytning till hur de lidit martyrdöden. Som exempel kan tas *Dorotea* som bär på en korg och orsaken till det är följande. En av domarna som dömde henne till döden sade hånfullt till henne före avrättningen att hon gärna

kunde sända honom lite frukt och blommor, när hon kom till det paradiset hon talat om. Plötsligt stod en pojke med korg full av äpplen och blommor framför henne trots att det var mitt i vintern. Hon tog korgen och gav den till domaren.

Konsthistorikerna är eniga om att altarskåpet är tillverkat i Nordtyskland. Det har daterats till årtiondena närmast före 1450. Skåpet har sannolikt inköpts till den nya kyrkan i Frösunda som uppfördes vid ungefär samma tid. Det är gjort av ek, vilket var

ett mycket vanligt träslag i de altarskåp som kom från den del av Nordtyskland där det bör vara tillverkat.

Skåpets hörn är sinkade och ram-sidorna gerade, vilket passar till dateringen – omkring 1440. För att hindra sprickbildning har figurerna i altarskåpets mittparti gjorts skålformade på baksidan.

Konservator Peter Tångeberg som konserverade skåpet 1977 har nyligen redovisat sin uppfattning om datering och tillverkningsort.

Högra figurgruppen i altartavlans mitt-parti, fram- respektive baksida.
Foto: Peter Tångeberg.

Det man kan ta fasta på när det gäller Frösunda är tavelmåleriet, som representerar en sen fas av det westfaliska måleriet från tiden strax efter 1400. Det kan man känna igen t ex i mönsterteknik och mönsterform på dräkterna och i de veka, eleganta, lite söta människotyperna; sent därför att det har blivit lite stelt och manierat. Dateringen torde då vara cirka 1440.

Man ska i princip aldrig tro på de tillskrivningar som finns i litteraturen, i synnerhet inte om det heter ”Lübeck”, man tillskrev nästan allting till ”Lübeck”. En mer konsekvent och noggrann kartläggning av möjliga former, typer och tekniker ger säkrare bestämningar. I Lübeck finns ingenting som liknar Frösundasåpet – men det gör det i Rostock, både vad gäller kompositionen i grupperna under korset och fysiologierna.

De westfaliska dragen var allmänna i hela Nordvästeuropa, vilket talar varken för Rostock eller för Lübeck. Jag för min del är övertygad om att såpet kommer från Rostock, men jag har inte publicerat dessa tankar. Verkstaden är okänd, anonym, som nästan alltid.

Hur kom altarsåpet till Frösunda?

På 1400-talet förekom en omfattande handel med bl a altarsåp och helgonbilder inom östersjöområdet. En stor del av tillverkningen skedde i Nordtyskland men också i Flandern från senare delen av 1400-talet. Köpare var i huvudsak kyrkor, kloster och andra kyrkliga institutioner runt Östersjön. Hansaförbundet hade ett stort inflytande på handeln inom hela Östersjöområdet under 1400-talet. Det var t ex vanligt att de skötte förmedlingen av kyrkliga konstföremål från nordtyska verkstäder till köpare runt Östersjön.

Det är inte känt hur altarsåpet kom till Frösunda, men man kan anta att köpet skedde via en mellanhand, troligen någon av de tyska köpmännen som vistades i Stockholm och hade kontakter med en eller flera verkstäder i Nordtyskland.

Transporterna från Nordtyskland skedde i stor utsträckning med mindre fartyg som färdades längs kusterna med destination städer som Stockholm, Åbo och Reval. Till Stockholm kom sannolikt

vårt altarsåp med båt för att sedan forslas vidare landvägen till Frösunda och den nyuppförda kyrkan.

Av de tullböcker som finns bevarade framgår att någon tull inte tycks ha erlagts för helgonbilder och andra föremål med religiös anknytning som lämnade Nordtyskland för transport till andra länder i östersjöområdet. Fraktavgifterna baserades på godsets vikt och hur långt det skulle transporteras.

Vem betalade?

Det finns inga handlingar bevarade som redogör för hur det gick till när kyrkan uppfördes och vem som bekostade den. Det är inte omöjligt att det var en förmögen adelsperson bosatt inom Frösunda socken som helt eller delvis finansierade både kyrkan och dess inventarier. Enligt Sigge Rahmqvist, Det medeltida Sverige, fanns det under årtiondena närmast före 1450 två kända sätesgårdar i Frösunda socken:

Den ena hette Lingshammar och låg nära Billsta i socknens norra del. Den beboddes av en lågfrälse familj. Den andra hette Väsby och låg i socknens sydvästra ända, på

nuvarande Lindholmens mark. Väsby var den befästa sätesgården Lindholmens föregångare, och dess tillhörande godkomplex var betydligt större än Lingshammars. Vid den här tiden hörde Väsby till Frösunda socken, men sockengränsen ändrades mot slutet av 1400-talet, så att ägoområdet därefter tillhörde Orkesta socken.

Åren kring 1440 bodde på Väsby gård Ramborg Kortsdotter (Görtz), änka efter väpnaren Erik Nilsson på Väsby. Hennes far var riddaren Kort Görtz, en av de inflyttade tyskar som kom till Sverige under kung Albrekts av Mecklenburg tid. Ramborgs mor Birgitta var dotter till riddaren Trotte Petersson, Eka-ättens stamfar. Av Ramborgs tre bröder – Jesper, Melchior och Eggert – var Eggert Görtz kanik och cantor vid Uppsala domkyrka, Jesper Görtz riddare och boende på Stora Benhamra.

Ramborg Kortsdotter dog 1446, och arvskiftet efter henne och Erik Nilsson hölls på Väsby gård i mitten av februari 1447. Arvskiftet visar att de var ganska förmögna. Det är därför rimligt att anta att Ramborg sedan hon blivit änka bekostat

Foto: Brita Fromm

valvslagningen i sockenkyrkan och anskaffning av altarskåpet. Hon kan också ha gjort ett testamentariskt förordnande i detta syfte.

Om man ser enbart till vad altarskåpet kan ha kostat, kan man möjligen få en uppfattning om man jämför med det altarskåp som köptes från Nordtyskland av Kumla kyrka i Närke vid ungefär samma tidpunkt. Kumlaskåpet är 178 x 180 cm medan skåpet i Frösunda är 172 x 143 cm. Till skillnad från skåpet i Frösunda är Kumlaskåpet försett med ytterligare ett par dörrar, som är målade på bägge sidor. Trots att skåpen har något olika utförande kan inte skillnaden ha varit alltför stor mellan altarskåpen när det gäller anskaffningskostnaderna.

Vi vet från Kumla kyrkas räkenskaper att altarskåpet kostade drygt 200 (svenska) mark och att betalningen skedde vid tre tillfällen under åren 1439-1442. Man betalade 110 mark kontant medan resterande del utgjordes av osmundsjärn. Betalningen skedde både med penningar och in natura.

Det är möjligt att förhållandet var detsamma i Frösunda, men att

osmundsjärnet där ersattes med någon annan vara. Att ”översätta” kostnaden för skåpet till nutida mynt är omöjligt, men som en jämförelse kan nämnas att uppgifter i köpebrev från 1440-talet anger att 200 mark sannolikt är det ungefärliga värdet på en större gård med en areal om minst två markland, vilket motsvarar cirka 50 tunnland.

Ingen försäljning 1797

Av okänd anledning togs altarskåpet ner någon gång under första hälften av 1700-talet och flyttades ut i vapenhuset där det ställdes upp. År 1797 kom frågan upp om försäljning av skåpet och sockenstämman beslöt att så skulle ske, men av någon anledning fullföljdes som tur var aldrig försäljningen.

Under tiden som altarskåpet stod uppställt i vapenhuset hade kyrkan en altarprydning som anskaffats på församlingens bekostnad år 1760. Den hade tillverkats av Magnus Granlund, som var träskulptör och verksam i Uppland från omkring 1740 och cirka 20 år framåt. Av den altarprydning som han tillverkade för Frösunda kyrkas räkning finns endast några få delar bevarade.

Konserveringen 1900

I samband med att kyrkan renoverades 1900 fick dekorationsmålaren Edward Bergh i uppdrag att restaurera altarskåpet innan det sattes upp igen på sin ursprungliga plats. Han utförde arbetet på ett mindre lämpligt sätt vilket senare skulle medföra svåra skador på altarskåpets målade ytor. Figurerna som föreställer Sankt Olof och Sankt Mikael på

flygeldörrarnas yttersidor målade han nästan helt om. Gloriorna på helgonen är ursprungligen utförda genom punsning i förgyllningen. Vid den hårdhanta restaureringen förgylldes hela bakgrunden, varigenom texten med helgonens namn kom att bli mycket svår att se. Texten har aldrig framhävts med hjälp av någon färg utan endast som skiftning i den förgyllda bakgrunden. Detta var

Jungfru Maria, detalj av målning på insidan av den vänstra flygeldörren. Foto: Peter Tångeberg.

en vanlig teknik som användes på 1400-talet, då altarskåpet tillverkades.

Konserveringen 1977

Altarskåpet konserverades en andra gång 1977 av konservator Peter Tångeberg. Han konstaterade i sin rapport att skåpet var i dåligt skick. På samtliga delar av skåpet förekom i stor omfattning övermålningar. Det fanns stora blåsbildningar och färgen hade flagnat. Enligt Peter Tångeberg är det normalt att blåsbildningen omfattar alla färgskikt, eftersom det är grunderingen som släpper från träet och då följer allt som ligger ovanpå grunderingen med, både ursprunglig färg och sekundär.

Orsaken till skadorna på altarskåpet i Frösunda kyrka var dels ogynnsamma klimatförhållanden, framförallt variationer i relativ luftfuktighet, som medförde att träets volym ändrades, vilket i sin tur gav upphov till blåsor, flagningar och färgbortfall.

I Frösunda bidrog även övermål-

ningarna till att altarskåpets ytor täpptes till och därmed stängdes den fukt inne som kom från den kalla ytterväggen mot vilken skåpet var placerat.

Skåpet fördes till Uppsala för konservering. Man konstaterade att övermålningen som tidigare gjorts verkligen hade bidragit till den svåra blåsbildning som uppstått. Därför frilades originalytan för att undvika ytterligare blåsbildningar. Det visade sig att originalet inte bara var övermålat utan även överspacklat i stor omfattning. Vid slipning hade dessutom slipskador uppstått på flera ställen. Skadorna åtgärdades och några mindre retuscheringar gjordes, huvudsakligen för att dölja den grundering som blivit synlig. Mittparti och flyglar behandlades slutligen med ett yttskydd.

Efter avslutad konservering fördes altarskåpet tillbaka till kyrkan i Frösunda och placerades på samma plats som det tidigare haft ovanför altaret.

Ett stycke avbildat tyg i en av klädedräkterna. Detaljrikedom och utförande visar att skåpets målningar har utförts av en mycket skicklig konstnär. Foto: Peter Tångeberg.